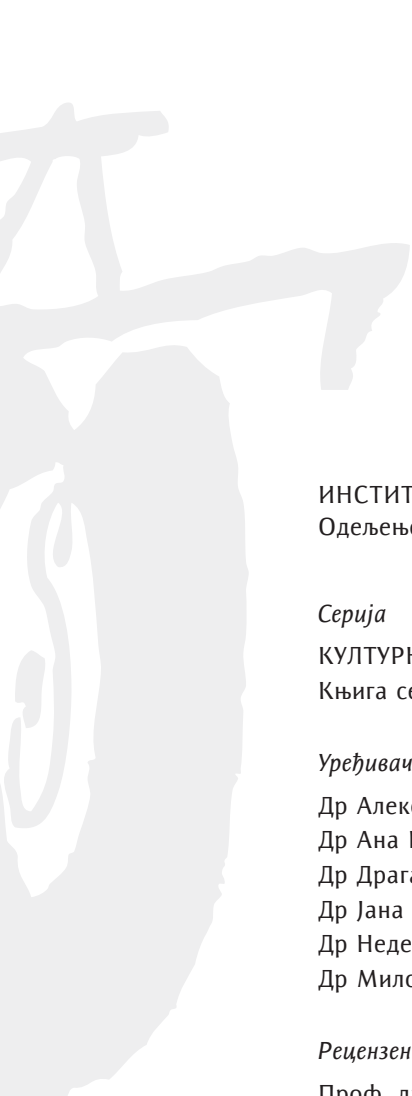

БРАНА ЦВЕТКОВИЋ
У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРИ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, БЕОГРАД
Одељење „Српска књижевност и културна самосвест“

Серија

КУЛТУРНИ ОКВИРИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
Књига седма

Уређивачки одбор

Др Александар Пејчић
Др Ана Козић
Др Драган Хамовић
Др Јана Алексић
Др Недељка Бјелановић
Др Миломир Гавриловић

Рецензенти

Проф. др Радослав Ераковић
Проф. др Јелена В. Јовановић
Проф. др Владимир Симић
Др Милица Ђуковић

Илустрације на корици зборника:

Брана Цветковић, фотографија
Рукопис комедије *Кад нас прошлост изненади*, детаљ

БРАНА ЦВЕТКОВИЋ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРИ

ЗБОРНИК РАДОВА

Уредници
Александар Пејчић
Ана Козић

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Београд, 2025.

АЛЕКСАНДАР С. ПЕЈЧИЋ*

Институт за књижевност и уметност, Београд

МОРАЛНИ ПОРТРЕТ БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА

Сажетак: У раду се из културолошког, теолошког и историографског угла освештава морални профил Бране Цветковића. Издвојена су два кључна полазишта. На првом месту су непосредни извори: биографске чињенице, сведочанства савременика, аутобиографски искази, записи, чланци. Друго полазиште чине књижевноуметничка дела која избором тема и уметничком обрадом јасно отварају морална питања која су га заокупљала, а тицала су се друштвено-политичког живота и поступања Цветковићевих савременика. Зато се анализа добрим делом ослања и на културно-историјски контекст.

Кључне речи: морал, православље, хумор, култура, књижевност, Обреновићи, злочин

Данас је прилично изазовно разматрати нечији морални портрет, нечије моралне вредности када је ово егзистенцијално питање постало подложно различитим вредновањима. Различита су схватања и тумачења морала, зависна од друштвеног и културног контекста, али и од идеолошке позиције. Управо морални релативизам и код појединих филозофа и социолога, а нарочито теолога, сматра се негацијом морала.¹ Једно је

* sasa.pejcic@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-6171-4723>

¹ Социолог Јован Бабић упозорава на проблематичност моралног релативизма: „Ако се вредносни стандарди разликују од друштва до друштва, онда се може чинити да у моралу нема ‘универзалне истине’, да објективни морални стандард не постоји, и да друштвени обичаји диктирају шта је морално исправно а шта није у том одређеном друштву, независно од тога како је то код других народа и у другим културама. Последица оваквог приступа моралу би била да су сви културни обрасци једнако морално вредни, да наш вредносни систем нема никакав посебан статус, и да је инсистирање на властитим вредносним стандардима вид ароганције и представља облик ‘моралног империјализма’” (Бабић 2008: 42). Социолог Милош Марјановић је још експлицитнији кад тврди да је: „морални плурализам, познатији под називом ‘морални релативизам’, заправо, негација морала (Марјановић 2012: 58). И савремени теолози, са своје стране, упозоравају на погубне последице моралног релативизма: „У до јуче морално традиционалним друштвима све више долази до

ипак неупитно, а то је начелни систем вредности који одређује шта је добро, шта је пожељан начин поступања појединца и заједнице, чему се некад придружује и веома осетљиво питање пристojности, такође условљено културолошким особеностима (што се сматра пристojним у једној заједници, у другој то може бити пример непристойности, простаклука и сл.). Нема спорења да су суштинске вредности морала груписане око питања шта је добро, исправно и праведно, давно дефинисане *злашним йравилом*. Те категорије могу бити у појединачним случајевима предмет посебних вредновања и унутар једне културе, чак и у унутар једне епохе, друштвеног периода. Једна друштвена група ће сматрати да је један чин, иако неприхватљив, а оно оправдан, а друга ће такав поступак осуђивати. Морални суд је дакле веома сложен, зависан од формираних судова појединца, и од његове савести. Способност да се у неком поступку препозна добро или лоше, прихватљиво, пожељно или неприхватљиво, непожељно, у великој мери одређује вредносни систем, нечију човечност и/или моралност.

* * *

У српској култури вредносни систем вековима се градио на темељима патријархалне заједнице и светосавља, односно јеванђелског учења. Касније, почетком 20. века, Марко Миљанов је развио похвалу моралу, јуначкој етици те, у духу усмене књижевности, пословички дефинисао појмове чојства и јунаштва: „Јунаштво је када себе браним од другог, чојство је када другог браним од себе.“ Не сме се дакле губити из вида да су суштинске вредности морала (добро, исправно и праведно), као и оно што се сматра пристojним, доличним, човечним, код нас Срба биле одређене православним учењем и патријархалном културом. С обзиром на то да се бавимо српском културом, која је имала прилично различит и тегобан развојни пут у односу на друге културе источне, средње и западне Европе, потребно је појам морала тумачити не само у религиозном и културолошком него и у друштвеноисторијском контексту.

Релативизовање морала у српској средини почетком 20. века, посебно после Великог рата, настаје са све већим друштвеним и културалним утицајима који долазе из западне и средње Европе, те слабљењем вере у Бога. Морал прошлих времена притом се углавном идеализује. Зато морамо бити и обазриви: морална одступања нису била непозната у српској средини, али је друштвена заједница тада имала већу корективну моћ. Примера ради, у Краљевини Србији није било упитно да се током страсне седмице, посебно на Велики петак, не организују славља, не лумпује, да не наступа

мењања моралних конвенција, при чему се суштински релативизују све досадашње друштвене и моралне вредности“ (Јањић 2013).

циркус и сл. Нико од државних службеника није на то морао да опомиње становнике. После Великог рата већ се наилази, у дневној штампи, да су жандарми и општински чиновници били принуђени да упозоравају на те иступе, као неморалне.

* * *

О моралном портрету Бране Цветковића може се говорити на основу доступних, новооткривених биографских чињеница, односно података који нас обавештавају како се он односио према важним животним питањима, према другима и друштву / заједници, према отаџбини, као и према српској култури. У том реду су и његови записи које је остављао у својим бележницама, затим новински чланци и есеји, где је износио мисли о врлини, доброти, честитости, правди, поштењу. Даље, у обзир треба узети и сведочанства његових савременика, колико год она у неким биографским појединостима била непоуздана и нетачна, и колико год одређене процене биле субјективно, односно благонаклоно изнете. То би били непосредни извори.

Међутим, од користи могу бити и посредни извори, а то су његова књижевноуметничка дела, што на први поглед може зачудити. Али, ако пажљиво осмотримо због чега је он у својим текстовима обрађивао баш те, а не неке друге теме, затим кад погледамо тај веома широк тематски избор који се не среће, у тој мери, код других писаца, а који се тиче савременог друштвено-политичког живота, може се доћи до одређених закључака о његовом моралном портрету. Примера ради, Бранислав Нушић је хумористички обрадио многе важне појаве и проблеме свога времена, али кад читамо дела Бране Цветковића, запажамо да је Нушић неке теме (свесно или несвесно, принудно или не) ипак заобилазио. Није ту реч само о изабраним, као и о политички непожељним темама, него најпре о томе како су оне књижевноуметнички уобличене, које поруке саопштавају (корупција чиновника и политичара, издаја националних и државних интереса, немар према државној имовини, стид од свог порекла, покушаји правдања насиља и злочина, самоубиства, ратни инвалиди, хрватски сепаратизам итд.). Ако узмемо у обзир Цветковићеве епиграме, запазићемо да је реч *морал* веома честа, што није случајно. Надасве, уочавамо да је он у епиграмима тематизовао пре свега преовлађујуће друштвене проблеме свога времена, процењујући их строго, иако хумористички, са становишта моралне оправданости. Из наведених разлога не може се говорити о личности Бране Цветковића а да се истовремено не осврћемо и на културни и друштвени амбијент његовог времена, и на његова дела у којима се то време реалистички одражавало, а при томе узимајући у обзир и савремена историографска сазнања, нове чињенице које без идеолошке пристрасности прецизно описују Србију на прелому векова, и потом, све до априлског слома 1941.

Према томе, о моралним вредностима Цветковића, његовим високим стандардима у том погледу, на један начин проговара избор и обрада књижевних тема, и у њима афирмација вредности доброте, части, а на други начин непосредно изношени ставови у његовим књижевним текстовима и новинским чланцима, као и однос према ближњима (Пејчић 2025: 175).

* * *

У овом раду усмерићу пажњу на оне вредносне ставове који граде Цветковићев морални портрет, а који су у великој мери присутни у његовим књижевним пословима. Бавићу се оним што је он сматрао важним и моралним.

Хришћанско васпитање, хришћански морал у основи је Цветковићевог вредносног система; тачније, он је до краја живота био привржен јеванђелском учењу. У младалачкој поезији био је на трагу философског материјализма и гносеолошких сумњи, а у културалном погледу усмерен ка космополитизму, али се убрзо вратио на пут богопознања и националне самосвести, без скретања ка шовинистичким испадима (Пејчић 2024а: 89).

* * *

У овом смислу треба издвојити два биографска податка.

Први, и свакако пресудан по његову књижевну судбину, јесте однос према династији Обреновић.

Брана Цветковић одгајан је у кругу породице као присталица Обреновића, а био је и стипендиста краља Милана, те је у том статусу дипломирао на Академији уметности у Минхену. Осећај захвалности и дужности није једини разлог што је био привржен династији. Цветковић је неговао високу свест о државотворности, о томе да су држава и круна изнад ситнопартијских интереса; тражио је да Срби буду сложни у заједничком раду на општем напретку, и посебно у одбрани од непријатеља. У свом часопису *Сашир* објавио је неколико песама у којима критикује опозицију за опструкцију рада Народне скупштине, и то у тренутку када српски народ трпи насиље Арнаута на свом Косову и Метохији („Србину“, „Ти само спавај“, „Ми имамо...“, „У будућој скупштини“ и др.).

Није он био ни дворски песник ни удворица – у противном добио би стални ангажман у Народном позоришту, ако не након чувеног штрајка глумаца 1896, а оно у каснијим годинама. У својим сатиричким песмама није бежао од критике министара, па и влада за време Обреновића (у песми „Псећа жалба“ он се изругује цензури). Осим тога, посебна врста његове сатиричке поезије, израсла из форме куплета, коју је изводио у

свом позоришту, првобитно се звала *Шройар*. Тиме он није алудирао на Цркву већ на тзв. дворске песнике, на оно песништво што се у београдском жаргону подругљиво провлачило као певање тропара (похвала) властима.

Можда у том смислу кључан поступак Бране Цветковића, који умногоме дефинише његов морални портрет, јесте држање уочи и после Мајског преврата, односно беспримерног злочина. Он је у *Сатири* све до последњег објављеног броја, 20. априла 1903, износио критику, али и бојазан да ће мрзитељско деловање либералне опозиције и радикала довести до великог зла – јер се они у беспштедној борби против круне нису освртали на то колику истовремено штету наносе држави. Цветковић је био један од веома ретких књижевника, и интелектуалаца, који се после 29. маја успротивио завереницима. Ако се зна да је, рецимо, чувени комитски војвода и заверник Воја Танкосић у тим смутним месецима и годинама не само налагао пребијања него и убијања неистомишљеника и обреновићеваца, о чему је и дневна штампа извештавала, јасније се сагледава каквој се опасности излагао Брана због својих начела, и колико је храбрости имао да их доследно заступа. Он је у тим годинама о томе одважно сатирички проговарао у песмама, епиграмима, приповеткама, фељтонима, осуђујући срамни чин завереника.

С друге стране, упитајмо се шта би Брана добио да се после тог преврата приклонио, као многи други, новом поретку, „светом стању“, како га је он често иронички називао. Вероватно много. То је била идеална прилика да буде прихваћен од академске јавности, да му се ода признање као књижевнику. Таква врста трговине, одрицања од својих уверења, а у основи од хришћанског погледа на свет – за њега је била достојна презира. Што директно, што индиректно, негативан став о свим превртљивцима он је доследно износио и у књижевним делима и у новинским чланцима. Непростајање на злочин, а пре тога на лаж, и то лаж која се систематски обликовала о последњим Обреновићима, добрим делом и од стране књижевника – од којих су неки, где чуда, били управо стипендисти Обреновића а не само државе Србије – несумњиво нуди прецизне показатеље о високој моралности Бране Цветковића, као и о неморалности такве опозиције. Одрицање од Обреновића било је у тим годинама не само пожељно него и модерно, о чему је писао и Домановић (Пејчић 2024б: 22). Ту се долази до и данас неопходног принципа: правда, поштење, оданост, захвалност, а посебно отаџбина – испред су материјалне и сваке друге личне користи. Иако свестан последица, није се поколебао, остао је доследан врлини, правди и истини. Показао је делом, личним примером да злочин и лаж нису пут ка срећи, ка успеху, и да се не могу бранити вишим циљем и другачијим мишљењем.

Да време на прелому векова ипак није било тако безнадежно, доказују историографске студије новијих датума (пре свега Сузане Рајић,

2011, али и Новака Јовановића, 2014). Исто тако, књижевни радови Бране Цветковића, али не само његови, говоре да доба под Карађорђевићима није било узорно демократско. Не може се зато говорити о моралу једне личности а да се не узме у обзир и морал друштва, владајући вредносни систем и, посебно, историјске околности.

Убиство као нечовечни и, за вернике, нехришћански чин, тешко је правдати уколико особа није непосредно животно угрожена, па се она на тај начин брани. Посебно је за осуду масакрирање мртвог тела. Може се овом приликом навести један од многих епиграма где Цветковић недвосмислено износи свој став.

ТАКО ЈЕ

Ко убија, убица је,
И свој образ каља.
Убица је, па ма да је,
Убио и – краља!

(Цветковић 2022: 25)

Показује се, овим, да је покушај правдања убиства младог краља Александра Обреновића својеврсна морална вододелница.

Може се чути да је неким а и данас прихватљиво то убиство, па и масакрирање тела краља Александра Обреновића, а да притом своја сазнања о начину владавине последњег Обреновића, политичким околностима, његовом времену – заснивају само на подацима која су за собом оставили пристрасни историчари и, уопште, присталице друге, ривалске династије Карађорђевића. Ако је неко условно речено лош владар, а притом не наноси зло народу (не наређује убиства, не затвара у логоре), да ли он треба да због тога буде свирепо убијен? Одговор на ово питање и данашњим читаоцима може бити показатељ каква су њихова схватања чојствености или морала. Оно је тесно повезано и са питањем савести, јер, како је раније примећено, „људи су морални онолико колико имају савести, колико имају осећања за другог човека“ (Божовић 2006: 255–256).

Имао је и Цветковић разлога да се љути на власт, на краља; њему је, рецимо, било у једном тренутку забрањено да изводи представе за време док ради Народно позориште, морао је да плаћа висок порез, полиција је понекад цензурисала његове текстове предвиђене за извођење у позоришту итд. Све то није га усмерило да се обруши на династију, да се приклони мишљењу и делању стада.

Свест о греху Цветковић је најдиректније изражавао у различитим врстама лирике у којима је тема била Мајски преврат. Начело да опште добро мора бити изнад интереса појединца, његовог егоизма и гордости,

такође и болесног властољубља, он је недвосмислено заступао у родољубивој, рефлексивној, а посебно у сатиричкој и, уже, политичкој поезији. Супротно томе, љубав према ближњем никад није одвајао од љубави према отаџбини. Пуноћу љубави и моралног поступања видео је у том благотворном садејству човека и заједнице којој припада, у сагласном усмерењу ка заједничком напретку и благостању. Поготово на почетку 20. века његов глас није припадао мноштву ратоборних књижевника и књижевних критичара, за које је још Слободан Јовановић изнео тачан суд: да су пресудно допринели стварању карикатуре владара (Јовановић 1936: 342). На то су и рачунали ти јавни радници, посебно књижевници, као и наведени историчар из времена последњег Обреновића, када су посредно позивали на уклањање краља дехуманизујући његову личност у макијавелистичком стилу – циљ оправдава средство (слично је и данас). Свако дакле према својој савести, из које и происходи морал.

Међутим, кад је осуђивао општу хајку на краља Александра, на намерно стварање карикатуре владара од стране других књижевника и хумориста, Брана није слутио да ће убрзо доћи у сличну позицију – да и он сâм обликује такву једну креатуру на престолу, тадашњег краља Петра Карађорђевића. Он је, алудирајући на новог монарха, израдио чак и карикатуру пијаног мајмуна који држи флашу међу ногама, због чега је лист *Правда* и забрањиван и цензурисан. (Идеалне демократије под краљем Петром није било – како се то касније представљало.)

Цветковић се, дакле, упустио у беспошtedну политичку борбу против новог поретка који је насилно дошао на власт. Притом је сад он био понекад искључив и острашћен, као раније Радоје Домановић, коме је управо то замерао. Неке критике нове власти биле су оправдане, као она када је у епиграмима осуђивао нестанак *Мирослављевој јеванђеља*, коме се траг загубио после 1903. године, а у јавности се то обзнанило тек у јулу 1911. Брана је алузивно указивао да се оно налази код краља Петра, што се и потврдило приликом евакуације (међу краљевим личним предметима и књигама *Јеванђеље* је, необезбеђено, незаштићено, пронађено у Тополи 1915).

* * *

Други важан биографски податак такође се тиче злочина. Цветковић је у Краљевини СХС оштро критиковао Стјепана Радића због његовог циничног односа према Србима, уједно и антидржавног деловања, те је Радић постао један од главних јунака чувених рапорта. Међутим, када је Радић био рањен у Народној скупштини, Цветковић је устао против тога насиља, без обзира на све увреде и испољену мржњу Радића према српском народу. Није се радовао његовом рањавању, а

касније ни смрти. Када је, претходно, у десетинама рапорта опевао Радића, чинио је то хумористичко-сатирички умерено: исмевао га је као бесловесно биће које не зна шта чини, које нема основна морална уверења, па и не може имати захвалности према српском народу који је Хрватима и другим словенским народима даровао слободу. Цветковић је добро осећао да се против зла не треба борити злом у себи, како и проповедају јеванђеља.

Тај, не само за Цветковића, сложен однос према непријатељу, може бити веома изазован за морална преиспитивања. Да ли се и смрт, односно убиство непријатеља српског народа подводи под исти морални критеријум? Да ли оно тад није грех? То јесте сложено теолошко питање. Брана је у првом епиграму написаном непосредно по вести о убиству Франца Фердинанда, неупитног српског непријатеља, цинички реаговао.

НАЈВЕЋИ ПРИЛОГ

Сад се може сасвим тачно рећи –
По прегледу благајничког стања –
Видовдански дарак понајвећи
Приложио – надвојвода Фрања!

(Цветковић 2022: 114)

Злуради смех над смрћу аустријског престолонаследника није одјекивао у каснијим епиграмима и песмама, није потом ликовао. За Цветковића, сасвим у духу хришћанске народне свести, убиство у самоодбрани и у циљу очувања слободе од туђина јесте оправдано, али оно није прихватљиво као начин стицања неког добра, власти, победе једне идеје и сл.

* * *

Мора се скренути пажња и на још неке биографске податке.

Цветковићев глас против јужнословенског јединства, нарочито против саживота са Хрватима, био је међу усамљенима крајем 19. и почетком 20. века. Он је међу првима писао песме о хрватским злочинима према Србима („Невиној жртви: Васи Кнежевићу“, 1892), посебно 1902, када су без икаквог разложног повода избиле насилне демонстрације против Срба у Загребу, па се убрзо прошириле на остале делове тадашње аустријске провинције Хрватске. Гнушао се напада на српску нејач и трговце, жигосући кукавичлук Хрвата, њихов страх пред казнама које је изрицао аустријски суд. Касније, непосредно по ослобођењу, дефинитивно се уверио да је југословенство не само велика заблуда него и да представља опасност по српски народ, да је то удар на устаљени вредносни систем, да је дошло

до својеврсне ревизије историје и инверзије улога, те да се Срби морају малтене извињавати Хрватима што су им даровали слободу и учествовали у рушењу њихове двојне монархије („Југославија“ 1920). Опомињао је такође Цветковић, у песмама, епиграмима, уметничким загонеткама, на зверства Хрвата и после Видовданског атентата и током рата, и тако само навлачио гнев Срба-Југословена.

* * *

Посебан је случај у вези са окупацијом Србије у Другом светском рату. Брана се није нашао у друштву оних који су потписали Апел српском народу, али је, са своје стране, глумцима изнео идеју да би било добро у тим тешким данима, и психолошки а не само егзистенцијално, да се у Београду оснује посебно хумористичко позориште. Била је то Централа за хумор, театар касније озлоглашен у комунистичкој Југославији. Међутим, већ болестан и стар, Цветковић није помишљао да наступа, те се може нагађати да ли би узео учешћа да је био здрав. Нема сачуваних трагова, ни сведочења о том питању. Брана је, наиме, био на становишту виталистичког поимања хумора: за народ смех, и у најтежим околностима, може бити спасоносан, али се може поставити и питање колико је у том тренутку и оправдано изводити комедије. (Другачије су биле околности на Крфу 1916, када је он обновио рад на захтев Врховне команде.) Овде се треба мало и оградити јер није сачуван ниједан писани траг, у његовој архиви, да је управо он изнео предлог о оснивању Централне за хумор, о томе се сазнаје тек путем новинских извештаја уочи његове смрти и касније. С друге стране, чињеница је да, када је Београд окупиран, Цветковић престаје да објављује своје радове, не жели да узме учешћа у књижевном животу (само у два броја новопокренутог часописа *Дом и свет* штампа неколико песама за децу, које је иначе спремио за последњи а нештампани број *Полиџике*, те потом и последњу песму за децу, „Помозите браћи“, 29. јуна 1941. године, чиме је симболички заокружио своју хуману делатност током целог живота – у њој он опомиње децу да дају прилог за своје пострадале вршњаке у Смедереву.)

* * *

Цветковић је у отаџбини видео идеал, она је за њега била изнад свих подела, инспирисаних углавном властољубљем, што је презирао. У томе се препознаје и његово хришћанско васпитање: тежња ка саборности, и ка сложеној заједници која је широкогруда а не себична, ситносопствена, склона злоби, пакости и зависти – водила га је током живота.

Цветковић се може узети и као прави пример некористољубивог јавног радника. Бесплатно је учествовао у прославама Дана државности,

односно прогласа Краљевине Србије, 22. фебруара, сматрајући то својом дужношћу према држави и отаџбини. У извесној мери, тај нехајан однос према материјалном стицању баца нову светлост на морални профил Бране Цветковића. Да ли су ствараоци каснијих, па све до наших времена, имали тако развијену свест о дужности према држави?

* * *

Могу се навести још два упечатљива примера, а реч је о односу према новцу. Први, када је, после дужег наговарања, ипак пристао да цео програм свог позоришта сними за индустрију грамофонских плоча „Колумбија“, 1935, одрекао се хонорара. До тада је већ снимио неколико плоча, тј. засебних монодрама, а неколико текстова бесплатно је уступио колегама глумцима за извођење (Жанка Стокић, Петар Ланер). Остао је у његовој архиви и писани траг из 1931. године, када му се званичним писмом обратила агенција Аутор обавештавајући га да, по закону, ипак мора прихватити хонорар за снимљене плоче. Да се није руководио материјалним побудама запажа се и кад се чита једно писмо Радио Београда у коме га редакција позива да дође у седиште радио-станице ради договора о будућој сарадњи. Наиме, Цветковићу је сметало то што су без ауторског одобрења коришћени његови текстови за извођење у оквиру емисија драмског програма. Није покретао питање новчане надокнаде него је само тражио, очекивао од државне установе да га бар питају за дозволу.

У вези с овим односом према материјалном стицању стоји и његова одлука да једном утврђен износ кирије за своје подстанаре не мења, иако је инфлација расла, и тако је било скоро тридесет година, све до његове смрти (Пејчић 2024: 62–63).

* * *

Цветковићева висока мера етичности запажа се и кад се прегледа његова рукописна заоставштина. Он је на првим страницама сваког драмског текста који се изводио у његовом позоришту остављао податке о ауторству: „прерада“, „превод“, а оригинале је потписивао својим нашироко познатим надимком – Брана. Ти текстови нису били намењени штампању него ужем читалачком кругу, тј. његовим глумцима, па није било ни неопходно да се тако прецизно класификују, али он је сматрао да треба. То је још један показатељ у којој мери је желео да остане поштен, и колико је мрзео подалу и лаж. (А познати су случајеви књижевника који су знали да понешто „позајме“ од других колега.)

* * *

Поштовање саговорника, другачијег мишљења, сем уколико није уперено против општег добра, а то је отаџбина и српска култура – Цветковићу је било примарно у односима према другима. Тако је у једној белешци, насловљеној „Катехизис за управнике“, оставио и данас преко потребан путоказ за све оне који се прихватају неке одговорне управљачке позиције:

Не заборави да је позорница морална установа и зато се опходи са глумицама као са дамама, а са глумцима као са џентлменима – онда ћеш бити у стању да управљаш и циркусом бува (Цветковић 2023: 251).

И у песама за децу, посебно у поукама *Уџамџи*, он најмлађе учи да се клоне лоших особина, да негују добре међуљудске односе, нарочито да буду вредни, да разликују добро од зла. Веома је индикативно да у његовој поезији за децу нема љубавних тема. Присутне су само оне које се, у најширем смислу, тичу моралног васпитања, али, што је по учинак веома важно, без нападне дидактике.

* * *

Савременици се слажу да је Брана Цветковић био изузетне радне енергије, ретко поштен и привржен пријатељ, благородан саговорник, себедавалачки настројен, несебичан, неподложен осећању зависти, те веома скроман и штедљив као управник државног позоришта, а широкогруд за друге као управник свог приватног театра. Истицали су његову способност и духовну снагу да прашта. Навођен је пример када је Павле Маринковић, некадашњи министар просвете у влади краља Александра Обреновића, који је забранио рад његовог позоришта у време док траје представа у Народном позоришту, остао без посла па покренуо лист *Правда* (1904) и молио Брану да му се придружи, и да за прво време сарађује без хонорара. Цветковић је и опростио и пристао (Пејчић 2024: 74).

Није Брана био благонаклон ни према хвалисавцима, али је имао разумевања за такве пориве, и реаговао је хумористички, као у случају када се одлучио да пародира збирку *Сељанчице* Милорада Петровића, изазван његовим кафанским разметањем. Ређе је одговарао на нападе на своје стваралаштво, и тада обазриво, више посредно. Сметало му је ниподаштавање његовог позоришта, који су недобронамерни савременици називали орфеумом, желећи да га на тај начин омаловаже, а то *Бранино џозоришће* по свом уметничком програму није било орфеум (истина је да је само у првим годинама рада, до 1901, носило назив *Бранин Орфеум*). Он им је на свој начин, хумористички, реплицирао, исмевајући њихов морализам, па је од 24. јануара до 24. фебруара 1910. сваки дан имао у програму рвачице (Пејчић 2024а: 69): кад га већ називају орфеумцијом и тако прекрштавају његово позориште, да им бар накратко пружи прилику да се упознају са правим садржајем орфеумског програма.

Винавер у својим сећањима, у неспретно насловљеном есеју „Брана Орфеумџија“, бележи да је Цветковић био добродушан, никако пакостан иако сатирик, али и да је веома жудео за сценским успехом, за наклоношћу публике (Винавер 2015: 530–537) – што је и очекивано с обзиром и на то да је сав био позоришни човек. Извесно је Винавер тиме мислио на природну комичарску жудњу за сценским успехом, а не на успех у књижевним пословима и друштву. Да је Брана био склон и тој амбицији, сигурно је да би, ако не све, а оно већину радова објавио у засебним издањима, те се и потрудио да његове комедије доспеју на сцену Народног позоришта.

Прирођена, чак неопходна глумачко-позоришна наметљивост повлачила се у Цветковићевим књижевним пословима. Он је, рецимо, у мемоарским текстовима из Великог рата веома суздржан у испољавању своје личности, својих патњи и несрећа, а окренут је спољњем свету, својим сународницима, сапатницима. Из његових чланака и мемоарских записа не сазнајемо да је у тим данима, за кратко време, остао без мајке и рођене сестре, нити да је био толико цењен да га је Врховна команда именовала за надзорника свих избегличких позоришта, и замолила да уједно обнови свој рад на Крфу. Не треба сумњати да би неко други на његовом месту знао то добро да искористи, да се похвали својим заслугама, и да све добро наплати.

Станоје Душановић, глумац и Бранин млађи савременик, у својим сећањима највише се бавио неоснованим оптужбама на рачун Цветковићевог управљања Српским народним позориштем.

Пун жара, висок, плаховит, праскав, али хуман; често необуздан као олуја, то је био Брана Цветковић [...]. Ноћу је, у оном сиромаштву, сам премазивао кулисе да би сутрадан дочаравао ниску калдрму, планинске висове Корзике или салоне Александра Диме Сина. Штедљив до невероватности кад је у питању друштвена имовина, иако широке руке за свој новац, он је као управник позоришта и роле преписивао ноћу глумцима [...] (Душановић 1959: 12).

Други, међу њима и Милан Јовановић-Стоимировић, дивили су се његовом ведром духу, али и пристojности, а надасве радном елану и уметничким достигнућима. Јовановић-Стоимировић нагласио је Бранину храброст да удара по завереницима тврдећи да је управо он „ударио темеље београдском вицу, београдском хумору, па чак можда и београдском цинизму“ (Јовановић-Стоимировић 1998: 273).

Први биографски текстови о Цветковићу, изашли поводом десетогодишњице његовог позоришта 1909, доносе и нека сведочења о томе какав је Брана био у детињству. Ти подаци нису одреда похвални. Довољно је рећи да је и у породици, комшилуку и код школских другова остављао утисак мангупа, некога ко ће тешко израсти у ваљану личност већ ће постати један од многих београдских прописвета.

Хумористи, сатиричари јесу моралисти, они примећују изопачења и подсмевају им се – некад благо, а некад оштро – због тога се често постављало и питање етике њиховог смеха: да ли је изабран прави, прикладни објекат хумористичко-сатиричке опсервације. То су неретко били поводи за оспоравање сатиричара, претежно у случајевима када је смех погађао суштину неке друштвено-политичке или менталитетске аномалије, па су се утицајни појединци препознавали. Цветковићу је рецимо замерано на карикатурама и исмевању краља Петра, Пашића, завереника, али и на шегачењу са смрћу и погребним обичајима (поезија, хумористичке приповетке, трагикомедије).

Брана је доследно неговао критички поглед на људе, посебно на, тада, у одређеним случајевима, српски поданички менталитет, и склоност нашег народа ка самопорицању, олаком прихватању туђих / западноевропских културних утицаја. Једна од друштвених појава на које је још почетком века указивао у сатиричким песмама јесте и стид од свог порекла. У песми „Фес јеси, с фесом отидеши“ он исмева млади нараштај који, пристигавши са студија из западне Европе, почиње да се удаљава од националног идентитета, да се стиди свог народа, породице и пријатеља – што се најпре уочава посредством знакова материјалне културе (одевни предмети, уређење приватног простора).

Оставио је Цветковић и у својим књижевним радовима и у друштвеним чланцима, есејима, доста примера морализма, лицемерја које је запажао у свом времену. Попут Нушића, и он се хумористички подсмевао тзв. дво-струком моралу, како у мушко-женским односима тако и у друштвено-политичким. Њега су, дакле, закупљала пре свега питања морала, што је посебно упадљиво у књижевности за децу. Одатле и избор преовлађујућих тема, њихова обрада са становишта моралних начела, иако дата претежно из хумористичко-сатиричке перспективе, недвосмислено потврђује високу меру Цветковићеве етичности. При томе, када се усмерава на друштвене, индивидуалне пороке, Цветковић, опет у хришћанском духу, осуђује те ружне појаве, а веома ретко преступнике, као у случају завереника. Хришћански речено, нападао је пре свега грех, а не појединца / човека.

Смех као поруга код Цветковића је био израз те критичке свести, тог немирења ни са менталитетским карактеристикама, ни са слабостима човека уопште. Он је и практично, својим деловањем, радије бирао, у јеванђелском духу – ужи него шири пут.

До краја живота Брана Цветковић остао је веран својим принципима, а то је висока мера поштења без користољубља, доброта као основ делања, рад на општу корист, отпор према лажи, залагање за слабе, угрожене, сиромашне, педантност и истрајност у раду, приврженост пријатељима, захвалност према добротиницима, противљење злу и насиљу.

ИЗВОРИ

- ЦВЕТКОВИЋ 2022: Брана Цветковић. *Еџијами. Зајонешке. Афоризми. Карикашуре*. Књ. IV. Изабрана дела. Прир. Александар Пејчић. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- ЦВЕТКОВИЋ 2023: Брана Цветковић. *Есеји. Чланци. Сећања из рајша. Писма*. Књ. VII. Изабрана дела. Прир. Александар Пејчић. Београд: Институт за књижевност и уметност.

ЛИТЕРАТУРА

- БАБИЋ 2008: Јован Бабић. „Етика и морал“. *Theoria* (Београд), Филозофско друштво Србије, бр. 1, 35–48.
- БОЖОВИЋ 2006: Ратко Божовић. *Лексикон културологије*. Београд: Агенција „Матић“.
- ВИНАВЕР 2015: Станислав Винавер. „Брана Орфеумија“. *Бој и човек на позорници*. Књ. 11. Дела. Прир. Гојко Тешић. Београд: Службени гласник, 530–537.
- ДУШАНОВИЋ 1959: Станоје Душановић. „Брана Цветковић – глумац, редитељ, сценариста и управник новосадског позоришта“. *Наша сцена* (Нови Сад), год. XIII, бр. 141, март, 12.
- ЈАЊИЋ 2013: Сава Јањић. „Однос Православне цркве према моралу“. 13. новембар – Однос Православне Цркве према моралу – Поучни – Живе Речи Утехе.
- ЈОВАНОВИЋ 1936: Слободан Јовановић. *Влада Александра Обреновића*, књ. 3. Београд: Геца Кон.
- ЈОВАНОВИЋ-СТОИМИРОВИЋ 1998: Милан Јовановић-Стоимировић. *Поршреји према живим моделима*. Нови Сад: Матица српска.
- МАРЈАНОВИЋ 2012: Милош Марјановић. „Социолошки појам морала“. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 4. Нови Сад: Правни факултет, 55–66.
- ПЕЈЧИЋ 2024а: Александар Пејчић. *Књижевно дело Бране Цветковића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- ПЕЈЧИЋ 2024б: Александар Пејчић. „Политичка (ре)капитулација – фељтони Радоја Домановића“. *Philologia Mediana*. Ниш: Филозофски факултет, 21–34.
- ПЕЈЧИЋ 2025: Александар Пејчић. „Династија Обреновић у књижевном опусу Бране Цветковића“. У: *Краљ Милан Обреновић, ослободилац и реформатор – заслуге и поштовања*, зборник радова. Београд: Филозофски факултет, 175–187.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

- БАБИЋ, Јован. 1998. *Морал и наше време*. Београд: Просвета.
- ЈОВАНОВИЋ, Новак. 2014. *Увреда, бес и крв: Српска шtamпa и Мајски преврaт*. Београд: Просвета.
- ПРОДИЋ, Слободан. 2019. „Хришћански морал и 'Законоправило' Светог Саве Српског“. *Култура пописа*, посебно издање, год. XVI. Нови Сад: Удружење за политичке науке, 107–116.
- РАЈИЋ, Сузана. 2011. *Александар Обреновић: владар на прелазу векова*. Београд: Службени гласник.
- СВЕТИ Владика Николај Велимировић. 2005. *Речи српском народу кроз шамнички прозор*. Београд: Ихтус – Хришћанска књига.
- СВЕТИ Јустин Поповић. 2016. *Светосавље као философија живота*. Београд: Хришћанска мисао.

Aleksandar S. Pejčić

THE MORAL PORTRAIT OF BRANA CVETKOVIĆ

Summary

This paper sheds light on the moral profile of Brane Cvetkovic from a cultural, theological and historiographical perspective. The two key starting points are highlighted. The first one includes biographical facts, testimonies of contemporaries, autobiographical statements, notes, articles. The second starting point tackles literary and artistic works that, through the choice of topics and artistic treatment, clearly open up the moral questions that occupied him. It was concluded that until the end of his life, Cvetkovic remained faithful to his principles, which are a high degree of honesty without selfishness, kindness as the basis of action, work for the common good, resistance to lies, advocacy for the weak, the vulnerable, the poor, pedantry and perseverance in work, devotion to friends, gratitude towards benefactors, opposition to evil and violence.

Keywords: morality, Orthodoxy, humor, culture, literature, the Obrenović family, crime